

DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNİN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ QƏDƏRKİ İNKİŞAF YOLU

(əvvəli 17 avqust tarixli sayımızda)

Azərbaycanın şimal hüduqlarının Dərbəndə qədr uzanması haqqında ilk məlumat Xəlifə ibn Xəyyat əl-Usfurinin əsərində rast gəlik. O yazır: "91-ci (709-cu) ildə Məsləmə türklərə qarşı yürüş etdi və Azərbaycan tərəfdən əl-Baba çatdı". Ət-Təbərinin əsərinin X əsrə aid fars dilindəki tərcümələrindən birində "Azərbaycan və Dərbəndin fəthi" adlı fəsil vardır. Həmin fəsildə Azərbaycanın şimal sərhədi aydın bir şəkildə Dərbənd sayılır. Orada deyilir ki, Həmədan və Zəncandan Dərbəndə qədr olan şəhərlərin hamısı Azərbaycana (Azərbaycana) aid edilir. Müəllif əsərində qeyd edir ki, "Məsləmə ibn Əbdul-Malik türklərə qarşı yürüş etdi, Azərbaycan nahiyələrindən olan əl-Baba çatdı və orada qalalar və şəhərlər fəth etdi". Nəşvan ibn Səid əl-Himyərinin "Muluku Himyər və əqyalu-l-Yəmən" ("Himyər padşahları və Yəmən hökmdarları") adlı əsərində də Arazdan şimalda yerləşən və Dərbəndə qədr uzanan bütün torpaqlar "Azərbaycan türklər ölkəsinə" aid edilmişdir. Burada "Bab" (Dərbənd) şəhəri Azərbaycan ölkəsinin şəhəri kimi göstərilmiş və "türk şəhəri" adlandırılmışdır.

XIII əsr müəlliflərindən Yaqut Həməvi "Mucəm əl-buldan" əsərində Azərbaycanın sərhədlərini belə təqdim edir. "Azərbaycanın sərhədləri şərqdə Bərdədən qərbdə Ərzincana qədər, şimalda isə Deyləm, Cibəl və Taromla həmsərhəddir". Dövrün tədqiqatçısı Ramil Ağayev əbəddilli müəlliflərin əsərlərində verilən məlumatlara əsaslanaraq qeyd edir ki, "Artıq Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan dedikdə həm Araz çayından cənubdakı ərazilər, həm də Arran və Şirvan torpaqları da daxil olmaqla, Araz çayından şimaldakı Dərbəndə qədər olan ərazilər başa düşülürdü. Başqa sözlə, tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Ərzincan, Dəclə çayı yaxınlığındakı olan əraziləri əhatə edirdi.

Dünya tarixçiliyində mövcud olan "elmi nəzəriyyə"yə görə, Azərbaycan türklərinin orta əsr dövlətçilik tarixinin formalaşması Səlcuq türklərinin Azərbaycana gəlişi ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyə Azərbaycan türklərinin aborigen statusuna kölgə salır, dövlətçilik tariximizin inkişafında mühüm rola malik olan Kür-Araz mədəniyyətini inkar edir, səlcuqların gəlişinə qədər Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlər qeyri-türk əhalisinin yaratdığı dövlətlər kimi təqdim olunur. Bu nəzəriyyənin ən fəlakətli tərəfi ondan ibarətdir ki, əksər ərəb mən-

bələrində qeyd edilən, "Şimalda Dərbənddən başlayaraq, cənubda Həmədana qədər, şərqdə Xəzər dənizi və qərbdə Ərzincana qədər..." böyük bir ərazini öz hüduqları daxilinə alan Azərbaycan məmləkətində əhalinin türkləşməsinə və Azərbaycan-türk dövlətçilik sisteminin formalaşmasını səlcuq türklərinin bu bölgəyə gəlişi ilə bağlayırlar.

Vaxtilə linqvistik materiallara əsaslanan N.Y.Marr (baxmayaraq ki, onun nəzəriyyəsində bir sıra nöqsanlar vardır) türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada müəyyənləşdirmişdir. Lakin elmdə ortaya atılan bir sıra nəzəriyyələr, o cümlədən "Altay" nəzəriyyəsi türkologiyada bu fikrin inkişaf etdirilməsinə mane olmuşdur. Çünki həmin nəzəriyyələrin tərəfdarları türk xalqlarının mənşəyini və onların əzəli yurdunu yalnız şərqdə axtarırlar. Halbuki, qədim dil əlaqələrini əks etdirən faktlar türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada lokallaşdırır.

Təbəri qədim qaynaqlarda Azərbaycanın türk ölkəsi (məmləkəti) kimi verildiyini yazır. O yazır ki, "Musa peyğəmbərin vaxtında İrənin mifik hökmdarı Mənuçəhrə tabe olan və müharibələrdə göstərdiyi igidliklərə görə Er-Ra-ış ləqəbini alan Yəmən hakimi Haris bin Ebu-Südad yürüşlərindən birini Mosula yönəldir. Atlı bölüklərə Şemir bin Attaf adlı birini başçı təyin edib türk məmləkətinə göndərir... Şemir Azərbaycanı sahib olan türklər üzərinə yürüdü, savaş ərlərini öldürərək çuluq-çocuqlarını əsir aldı. Sonra bu səfərdə olub-bitənləri iki daşın üzərinə yazdırdı ki, bunlar Azərbaycanda marufdur". Fətuhat ərəfəsində və Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda yaşamış türkdilli əhali haqqında məlumat verən VII əsr müəlliflərindən biri də Übeyd ibn Şəriyə əl-Curhumidir. "Kitab ət-tican" əsərinin nəşrlərində I Müaviyənin Übeyd ibn Şəriyə ilə dialoqlarından biri aşağıdakı kimidir: Müaviyə dedi: "Sən Allah, Azərbaycan (haqqında) fikrin nədir?" (Übeyd) dedi: "O türk torpaqlarındandır. Onlar orada məskunlaşmışlar". Müaviyə dedi: "Azərbaycan və türk nə deməkdir?". Übeyd dedi: "Ya əmirəlmöminin, hər ikisi onların ölkəsidir".

Görkəmli şərqşünas Ziya Bünyadov haqlı olaraq qeyd edir ki, "Bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı". Bu inkaredilməz faktlar ərəblərin hücumları ərəfəsində və onların hakimiyyəti dövründə Azərbaycan əhalisinin əsasən türklərdən ibarət olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir. Ərəb və farsdilli mənbələrdə, eləcə də, Suriya

mənbələrində "Azərbaycanın hər hansı bir digər etnosun əlində olması" haqqında heç bir tutarlı fakta rast gəlmirik. Orta əsrlər dövrü qaynaqlarının verdiyi məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, səlcuqların gəlişinə qədər yerli Azərbaycan əhalisinin dili, dini, siyasi və fəlsəfi dünyagörüşü artıq formalaşmış, aborigen Azərbaycan türklərinin yaratdığı böyük şəhərlər, siyasi və mədəniyyət mərkəzləri haqqında dövrün tarixçiləri və coğrafiyaçıların əsərlərində heyranlıqla təsvir edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Sasani-fars mədəniyyətinin və İslam dini əsasında formalaşmış ərəb mədəniyyətinin qarşısında yüz illərlə rəqabət apararaq davam gətirmiş, hətta bu gəlmə mədəniyyətləri özünəməxsus mədəniyyəti içərisində əridən Azərbaycanın yerli türk əhalisinin mədəniyyətini və dilini səlcuq türklərinin qısa zamanda öz yarımköçəri həyat təzi və tam formalaşmamış şəhər mədəniyyəti içərisində eritməsi fikri olduqca qeyri-məntiqlidir və dövrün tarixi əsərləri bu subyektiv təhlilləri təsdiq etmir. Digər tərəfdən Azərbaycanda yaşayan və mədəniyyət səviyyəsi Azərbaycan türklərinin mədəniyyət səviyyəsindən heç də öndə olmayan qeyri-türk etnoslarının səlcuqlar tərəfindən türkləşməyə məruz qalmaması və günümüzə qədər öz dil və adət-ənənələrinin mövcudluğu, Azərbaycan əhalisinin "türkləşmə nəzəriyyəsi"nin elmi əsasının olmadığını bir daha ortaya qoyur.

Lakin qeyd edək ki, XI əsrin ortalarına doğru Səlcuq-Oğuz türklərinin Türkünstan bölgəsindən Qərb istiqamətində yürüşləri, Azərbaycan və Anadolu tarixində böyük rol oynamışdır. Bu yürüşlər nəticəsində Yaxın Şərq bölgəsində türk etnosunun etno-siyasi mövqeyi daha da möhkəmlənmişdi. Xüsusilə də Anadolu bölgəsində oğuz-səlcuq türklərinin etnik siyasi gücə çevrilməsi Anadolu və Azərbaycan coğrafiyasında qeyri-islam və qeyri-türk faktorunun hegemonluq təşəbbüsünə son qoydu. Səlcuq yürüşləri sonrakı dövrlərdə yüz illər boyu Yaxın və Orta Şərqdə hakimiyyət sürən türk siyasi hakimiyyətləri üçün böyük imkanlar yaratdı.

XII-XIV əsrlər Azərbaycan dövlətçilik tarixi üçün olduqca mürəkkəb siyasi hadisələrlə zəngin olan bir dövrdür. XII əsrin birinci yarısından etibarən Azərbaycanda, XI əsrin ortalarında Səlcuq türklərinin gəlişi nəticəsində ləğv edilmiş yerli dövlət-idarəçilik sistemi yenidən dirçəlməyə başladı. Bu dövrdə Səlcuq imperiyasının süqutu nəticəsində Azərbaycanda yerli dövlətçilik ənənələrinin bərpası istiqamətlərində siyasi təşəbbüslərin şahidi olurdu. Səlcuq im-

periyasının süqutundan sonra Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin və Azərbaycanın şimal-şərq hüduqlarında siyasi mövqeyini qorumağa çalışan Şirvanşahlar dövlətinin siyasi müstəqillik təşəbbüsləri yerli dövlətçilik ənənələrinin bərpası istiqamətində atılmış əhəmiyyətli addımlar idi. Lakin XIII - XIV əsrlərdə Monqol işğalları və Əmir Teymurun Azərbaycana hərbi yürüşləri, Azərbaycanda yerli dövlətçilik sisteminin formalaşmasını müəyyən müddətə qədər təxirə saldı.

XV əsrin əvvəlləri Azərbaycan dövlətçilik tarixinin intibah dövrüdür. Bu dövrdə Yusif bəy Baharlı Azərbaycanda Teymurilərin siyasi hakimiyyətinə son qoyaraq, yerli dövlətçilik sistemini bərpa etdi. 1408-ci ildə Qaraqoyunlularla Teymurilər arasında baş verən son döyüşdə teymuri Əbu Bəkr məğlub edildi, atası Miranşah isə öldürüldü. Beləliklə, Azərbaycanda Teymurilərin hakimiyyətinə son qoyuldu. Qara Yusif Azərbaycanı Teymurilərin işğalından azad etdikdən sonra faktiki olaraq Azərbaycanda hökmdar olsa da bu hələlik rəsmi xarakter daşıyırdı. Çünki Azərbaycan hakimiyyətinin hüquqi cəhətdən rəsmi hökmdarı Cəlairilər sülaləsinin nümayəndəsi Sultan Əhməd idi. Azərbaycan Teymurilər tərəfindən işğal olunduqdan sonra Sultan Əhmədin Əmir Teymur tərəfindən rəsmi hökmdarlıq statusu ləğv edilsə də, Teymuri işğalı sona çatdıqdan sonra Azərbaycan hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan Sultan Əhməd Cəlairi hökmdar statusunu özündə saxlayırdı.

Azərbaycanın faktiki hökmdarı olan Qara Yusif öz hakimiyyətini rəsmiləşdirmək üçün Cəlairi Sultan Əhmədə qarşı mübarizəyə başladı. Qara Yusiflə Sultan Əhməd arasında, 1410-cu ilin avqust ayının 30-da Təbriz yaxınlığında baş verən döyüşdə Cəlairi hökmdarı məğlub oldu. Bu döyüşdə həbs edilən Sultan Əhməd Qara Yusifin oğlu Pərbudağın Azərbaycanı, Qaraqoyunlu hökmdarının digər oğlu Qiyasəddin Şah Məhəmmədin isə İraqi-Ərəbi idarə etməsi haqqında rəsmi razılıq verdi. Bununla da Sultan Əhməd Azərbaycanda və İraqi-Ərəbdə hakimiyyətin Qaraqoyunlu-Baharlı sülaləsinə keçdiyini rəsmən təsdiq etdi.

1411-ci ildə Təbrizdə çağırılan Azərbaycan əyanlarının məclisində, Cəlairi hökmdarının Pərbudağın adına yazılmış yarlığı (rəsmi şah sənədi) əsasında Pərbudağ Azərbaycanın rəsmi hökmdarı elan edildi. Bununla da Azərbaycanda yerli türk Qaraqoyunlu-Baharlı sülaləsinin hakimiyyətinin əsası qoyuldu. Həmçinin, Yusif bəy Baharlı "Bağdadın və Azərbaycan"ın hakimi olan Sultan Əhməd Cəlairidən oğlu Pir-

budağın adına rəsmi yarlıq (fərman) alaraq, Azərbaycan və Bağdadda Baharlı sülaləsinin siyasi hakimiyyətinin hüquqi əsasını təsbit edərək legitimləşdirdi.

Osmanlı sultanı Mehmed Çələbi (1413-1421) Qaraqoyunlu sarayına göndərdiyi məktublarda, Qara Yusifi "padşah", yaxud da "sultani-səlatin ət-türk...Qara Yusif bahadır" (türk sultanlarının sultanı) adlandırmış, onu hökmdar kimi tanıyırdı.

Azərbaycanda Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması ilə Yaxın Şərq bölgəsində böyük siyasi dəyişikliklər baş verdi. Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması, Yaxın Şərqdə baş verən siyasi hadisələrdə müəyyən bir sabitlik yaratdı. Qaraqoyunlu-Baharlı sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə Teymurilər Azərbaycanı qısa zamanda hökm sürmüş siyasi hakimiyyətinə son qoyulmuş və yerli hakimiyyət sistemi yenidən bərpa edilmişdi. Azərbaycanda yerli idarəçilik sisteminin yaranması bu dövlətin istər sosial-iqtisadi, istər siyasi, istər də mədəni həyatının inkişafı üçün böyük zəmin yaratdı. Bu dövrdə dövlətin iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişafı üçün, Qaraqoyunlu hakimiyyətinin yeritdiyi xarici siyasətin böyük əhəmiyyəti var idi. Çünki bu dövrdə Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi mövqeyi və iqtisadi resursları, Avropa ilə Asiya arasında mövcud olan bir neçə böyük ticarət yollarının bu ərazidən keçməsi dövlətin xarici siyasi əlaqələrinin inkişafını zəruri edirdi. Bu baxımdan, Qaraqoyunlu hökmdarları dövlətin xarici siyasətinin inkişafına ciddi önəm verirdi. Digər tərəfdən, Yaxın Şərqin böyük bir etno-siyasi məkanını özündə birləşdirən Qaraqoyunlu dövləti, siyasi güc mərkəzi kimi Teymurilərin Yaxın Şərqdə və Anadoluda siyasi hegemonluğunun qarşısını aldı və Ankara döyüşündən (1402) sonra siyasi mövcudluğu təhlükə qarşısında qalan Osmanlı imperiyasını teymuri axınlarından xilas etmiş oldu.

1468-ci ildə Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Hakimiyyətə Ağqoyunlu-Bayandur sülaləsi gəldi. Ağqoyunlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə dövlətin ərazisi daha da genişləndi, siyasi və iqtisadi sistemi daha da təkmilləşdi. Orta əsrlər dövrü Azərbaycan dövlətçilik tarixində Səfəvi dövlətinin xüsusi yeri vardır. Azərbaycan Səfəvi dövləti öz siyasi coğrafiyasına, əhalisinin sayına, daha mükəmməl dini-siyasi sistemine, həmçinin uzunömürlülyünə görə digər Azərbaycan dövlətlərindən fərqlənir və imperiya xarakterlidir.

1501-ci ildə İsmayıl Səfəvi Şərur düzündə baş verən döyüşdə Ağqoyunlu

hökmdarı Əlvənd Mirzəni məğlub edərək, paytaxt Təbrizə daxil oldu və ana babası Həsən padşahın siyasi varisi kimi şahlıq taxt-tacına əyləşdi. Dövlətin dini əsasını Şiə-Qızılbaş təriqəti elan edən Şah I İsmayıl "On iki İmam" adına xütbə oxudu və öz adına sikkə kəsdirdi. Beləliklə, Şah I İsmayıl Ağqoyunlu sülaləsinin siyasi varisi kimi (I Şah İsmayılın anası Aləmşah bəyim Uzun Həsənin qızı idi-A.M.) Azərbaycanda hakimiyyətə gələrək, Səfəvilər sülaləsinin rəsmi hakimiyyətini elan etdi.

Azərbaycanda səfəvilərin siyasi hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə dövlətin daxili və xarici siyasi əlaqələrində yenidən canlanma müşahidə olunmağa və qonşu dövlətlərlə siyasi və diplomatik münasibətlər inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə dövlətin sərhədlərinin genişləndirilməsi, qonşu dövlətlərlə iqtisadi-ticarət və diplomatik əlaqələrin inkişafı Səfəvi hakimiyyətinin xarici siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bağlı tarixçi Fernand Grenardın fikirləri də maraqlıdır: "Şah İsmayıl on üç yaşına gəldiyi zaman yeddi silahdaşı ilə bərabər əsasını yeddi türk tayfası təşkil edən tərəfdarlarını topladı. Türkmən hökmdarını məğlub edərək Təbrizə girdi və 1501-ci ildə tac qoydu. Qısa zamanda onun hakimiyyəti Fəratdan Qəndahara, Qafqazdan Hind okeanına qədər, 2.800.000 kvadrat kilometrlik bir ərazini əhatə etməyə başladı... Biz bir millətin yenidən quruluşunu gördük. Bu yeni siyasi birlikdə din, irq, vətən fikirləri yoxdur. Böyük əyalətlərdən çoxu türkcə və ya ərəbcə danışır, iranlı deyildilər. Səfəvi sarayında türkcə daha uzun müddət hökmdan olacaqdır".

Azərbaycan Səfəvi dövləti 1510-cu ildə Özbək qoşunlarını Mərv döyüşündə məğlub edərək siyasi hüduqlarını daha da genişləndirdi və dövlət imperiyaya çevrildi. Azərbaycan, Şərqi Anadolu, İraqi-Ərəb, İraqi-Əcəm, Fars və Xorasan vilayətlərini öz hüduqları daxilində birləşdirən və Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin etno-siyasi irsinin daşıyıcısı olan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə dövlətin daxili və xarici siyasi əlaqələrində yenidən canlanma müşahidə olunmağa və qonşu dövlətlərlə siyasi və diplomatik münasibətlər inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə dövlətin sərhədlərinin genişləndirilməsi, qonşu dövlətlərlə iqtisadi-ticarət və diplomatik əlaqələrin inkişafı Səfəvi hakimiyyətinin xarici siyasətinin əsasını təşkil edirdi.

(davamı növbəti saylarımızda)

Mübariz AĞALARLI.